izvorni znanstveni članak / original scientific article
DOI: 10.61305/2303-7008.2024.12.1-2.71

Received:11.01.2024.
Accepted:15.02.2024.

FILOZOFIJA RELIGIJE RUSMIRA MAHMUTĆEHAJIĆA

Rusmir ŠADIĆ
Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli
rusmir.sadic@untz.ba

ABSTRACT

Rusmir Mahmutćehajić je jedan od najistaknutijih predstavnika tradicionalne škole u Bosni, suštinski inspiriran idejom *philosophia perennis* na način kako je izložena u djelima Rene Guenona, Frithofa Schouna, Titusa Burkharta i Seyyed Hossein Nasra. U djelima Mahmutćehajića pokazuje se odlučno nastojanje da se na principima Tradicije i perenijalne misli iznova rekonstruira intelektualni i duhovni život u Bosni kao mjestu sjedinjujućeg iskustva Istoka i Zapada. Njegovo pisanje o bosanskom iskustvu religijske pluralnosti, razumijevaju religije, odnosu tradicije i modernosti, fenomenologiji znakova, te razvijanju specifičnog modela filozofije religije, pitanja su kojima ćemo se zanimati u predmetnom članku.

Ključne riječi: *philosophia perennis*, Rusmir Mahmutćehajić, religija, Tradicija, modernost, Bosna, Sveto

RUSMIR MAHMUTĆEHAJIĆ'S PHILOSOPHY OF RELIGION

Rusmir Mahmutćehajić is one of the most prominent representatives of the traditional school in Bosnia, essentially inspired by the idea of *philosophia perennis* as presented in the works of Rene Guenon, Frithof Schoun, Titus Burkhart and Seyyed Hossein Nasr. Mahmutćehajić's books demonstrate a determined effort to reconstruct intellectual and spiritual life in Bosnia as a place of unifying experience of East and West on the principles of Tradition and perennial thought. His writings on the Bosnian experience of religious plurality, understanding religion, the relationship between tradition and modernity, the phenomenology of signs, and the development of a specific model of the philosophy of religion are the questions that we will be interested in in this article.

Keywords: *philosophia perennis,* Rusmir Mahmutćehajić, religion, Tradition, modernity, Bosnia, Sacred

Uvod

Govoriti o mišljenju i djelu Rusmira Mahmutćehajića, bosanskohercegovačkog mislioca i perenijaliste, iznimno je zahtjevan poduhvat. U prilog tome moguće je navesti brojne argumente. Osim što je riječ o jednom od najutjecajnijih i najprevođenijih bosanskohercegovačkih autora, Mahmutćehajić je jedan od najznačajnijih predstavnika tradicionalne škole u Bosni, imajući u vidu cijeli niz djela pisanih iz rečene intelektualne perspektive, od kojih je značajan dio preveden na engleski ali i druge svjetske jezike. Autor je više od dvadeset knjiga iz područja filozofije religije, političke filozofije, komparativnih religija i književne kritike od kojih ističemo sljedeće: *Bauk bosanstva* (2022); *O antibsanstvu: Muke života u tuđim predstavama* (Sarajevo, 2018); *Andrićevstvo: protiv etike sjećanja* (Beograd, 2015); *Iz Jerusalema: O jednosti, vjesništvu i povratku* (Zagreb, 2012); *Bosanski odgovor: O modernosti i tradiciji* (Sarajevo, 2012); trotomno djelo *Hval i Djeva* (2011); *Tajna Hasanaginice* (Sarajevo, 2010); *Preko rijeke: O pjesništvu Maka Dizdara* (Sarajevo, 2009), *Sarajevski eseji: politika, ideologija i tradicija* (Zagreb, 2000), *Dobra Bosna* (Zagreb, 1997).

Činjenica da su o Mahmutćehajićevim knjigama pisali Seyyed Hossein Nasr, Ibrahim Kalin, William Chittick, Adam B. Seligman, Michael A. Sells, David B. Burrell, Florence Graham, Anna Maria Grunfelder, Carole Hodge, Karl-Josef Kuschel, Reza Shan Kazemi, David Fideler, Kurt Anders Richardson i brojni drugi poznati znanstvenici i istraživači, govori o jednom paradoksu koji nam kazuje kako je riječ o autoru koji je mnogo čitaniji izvan svoje zemlje nego u njoj. Osim toga, određeni krugovi unutar akademske zajednice u Bosni i Hercegovini a osobito oni iz političke "elite" zamjerili su mu dvije stvari; "neovlašteno" bavljenje filozofsko-teološkim pitanjima, ciljajući na njegovo formalno obrazovanje unutar područja tehničkih i prirodnih nauka, odnosno politički razlaz sa čelnim ljudima bošnjačke politike.

Rusmir Mahmutćehajić, kao bosanski predstavnik tradicionalne škole dao je značajan doprinos u kontekstu primjene principa tradicionalne filozofije u području međureligijskog dijaloga, te posljedično dijaloga među pripadnicima različitih zajednica u Bosni. Naravno, jedan od temeljnih poticaja takvom gledanju, moguće je naći kod Seyyed Hossein Nasra - čije mišljenje je blisko Mahmutćehajiću - koji je u ideji o transcendentnom jedinstvu religija vidio neobičan potencijal za

osnaživanje dijaloga na teološkoj ravni.[1] Iako su Rene Guenon i Frithjof Schoun svojim viđenjem tradicije dali snažan poticaj razumijevanju između Istoka i Zapada, Nasr je prvi tradicijski mislilac koji je otišao korak dalje u primjeni ideje o transcendentnom jedinstvu religija, naglašavajući kako je time riješen problem njihova neslaganja na egzoterijskoj ravni (Sedgwick, 2023, p. 327). Značaj tog metafizičkog principa, Mahmutćehajić će naglašavati u kontekstu društveno-političkih prilika u poslijeratnoj Bosni, insistirajući na "povratku ka tradicionalnoj toleranciji utemeljenoj na uvažavanju transcendentnog jedinstva religija."

Mahmutćehajić se u svojim djelima referira na cijeli niz mislilaca među kojima nalazimo Ernsta Cassirera, Mircea Eliadea, Theodora Adorna, Gil Anijara, Erica Voegelina, Henry Corbina, Williama Chitticka, Tim Wintera. Međutim, temeljnu inspiraciju za glavninu svojih stavova i interpretacija Mahmutćehajić nalazi u mišljenju učitelja tradicionalne škole, odnosno Rene Guenona, Frithjofa Schouna, Martina Lingsa, Tituta Burckhardta i Seyyed Hossein Nasra. Glavnina Mahmutćehajićevih gledišta koja se tiču razumijevanja čovjeka, svijeta i Boga, znanja i vjerovanja, svetih učenja, tradicije i moderne, odgovaraju duhu i mišljenju tradicionalista. Tome treba pridodati i autentično čitanje svetog Teksta (Učenja) koje je neotuđivi izvor njegova duhovnog/intelektualnog poticaja i slike svijeta koju Mahmutćehajić iscrtava na stranicama svojih knjiga. Cilj predmetnog teksta sadržan je u nakani da ukažemo na neke od temeljnih kontura te slike i specifičnosti Mahmutćehajićeva bojadisanja. Počet ćemo sa pitanjem razumijevanja religije.

Ka razumijevanju religije

Pitanje *šta religija jeste* i koje je njeno *značenje*, podrazumijeva cijeli spektar mogućih odgovora. Međutim, u tradicijskim vidicima čovjeka i svijeta - što je Mahmutćehajićeva perspektiva - religija je bila unutarnja kakvoća. Drugim riječima, religija je bila "unutarnja uzajamnost svih razina ljudskosti s Bogom, čemu su sva vanjska obzorja, uključujući u to i društvo, samo pozornica na kojoj je ta uzajamnost otkrivana i ozbiljivana. Ključni sadržaj te uzajamnosti je nužnost mnoštva razina Bića, pri čemu je materijalni svijet samo jedna od njih" (Mahmutćehajić,

1 Nasr, Traditionalist Aproach to Religion, 22;26; Nasr, Ideals and Realities of Islam, chpt.1

2012, p. 84). Ono što se danas imenuje religijom nova je pojava koju susrećemo od XVII stoljeća.

Mahutćehajić zapaža da od XVII stoljeća ono što se do tada razumijevalo i mislilo kao sadržaj religije, gubi svoja prethodna značenja, te sve više postaje oblik "opredmećenog znanja koje se oslobađa svoje uzajamnosti s unutarnjošću ljudskosti" (Ibid., p. 60). Na mjesto odnosa ili veze konačnog i uvjetovanog ja(stva) sa beskonačnim i bezuvjetnim Ja - što je bio temeljni sadržaj i značenje onog što se prethodno mislilo kao religija - stupa pojam ispunjen novim značenjima, koji u svojim brojnim povijesno-društvenim ozbiljenjima i opredmećenjima, pristaje na nebrojene moderne (zlo)upotebe, usljed kojih se sve više otuđuje od vlastite suštinske zbilje. Na te moderne ideologijske (zlo)upotrebe religije, Mahmutćehajić upozorava gotovo u svim svojim kazivanjima, osobito u kontekstu afirmacije nacijskih ideologija.[2]

Sukladno mišljenju drugih perenijalista, Mahmutćehajić ističe da mnoštvo i različitost religija na egzoterijskoj ravni, ne predstavlja nikakvu prepreku njihovoj ezoterijskoj jednosti. Nesumjerljivost je činjenica samo ukoliko se religijama pristupa isključivo sa aspekta njihove izvanjskosti. Međutim, suština religija izmiče takvom gledanju a ona je jedna i ista u svim tradicijama, gdje se javlja kao svjedočanstvo i znak Lica Jednog. "Njihova objavljenost i povezanost s najvišim počelom ne znače ništa drugo nego da jednotu potvrđuje mnoštvo" (Mahmutćehajić, 2012, p. 36). Transcendento jedinstvo religija je zbiljnost koja, prema Mahmutćehajiću, ostaje potpuno nejasna iz perspektive modernog gledanja na Biće. Naime, dok tradicija priznaje i svjedoči mnoštvo razina ozbiljenja Bića, modernost vrši totalnu redukciju te ukupnosti na materijalni svijet.

Ta pluralnost ili mnoštvo različitih puteva, samo su znak mnogostruke obznane Počela, pri čemu svaka obznana jeste tek samo jedno Lice neiskazive Ljepote. Zbilja/Ljepota je Jedna a njena pokazanja su nebrojiva. Zato prihvatanje jednog od puteva znači svjedočenje valjanosti puteva svih koji su posvjedočili svoju otvorenost ka Svetom u nekom od tradicijskih vidika, tj koji potvrđuju Jednoću kao Zbilju, vjesništvo/poslanstvo kao vezu i povratak kao nužnost. Negacija nekog

2 Više vidi; Mahmutćehajić, O Antibosanstvu (2018) i Andrićevstvo - protiv etike sjećanja (Clio, 2015).

od njih (tj. tih puteva) - vjeruje Mahmutćehajić - jeste negacija samog Boga. I zato će ustvrditi da "samostan, crkva, sinagoga i mesdžid jesu različiti jezici slobode u mirenju (s Bogom). Nijedan od njih nije moguć u svojoj punini bez drugog..." (Ibid., p. 56). Svaka težnja da se onaj drugi isključi ili porekne u njegovoj vezi sa Bogom, te da se Bog imenuje samo "našim", skončava u čistoj idolatriji, pri čemu Bog biva "pretvoren" u kumira, koji potom ispostavlja svoje zahtjeve i propise, od kojih prvi glasi da se isključe svi oni koji ne prihvataju "Istinu" i njeno (novo) tumačenje, odnosno svi oni koji nisu spremni posvjedočiti identitet same istine i njenog zastupnika/interpretu. Tada, kako je mnogo puta u povijesti viđeno, umjesto "volje za istinom" na scenu stupa "volja za moć".

Islam kao religiju (*din*) Mahmutćehajić vidi u kontekstu značenja pojma iz kojeg je taj termin izveden a to je *dug* (*dayn*). Riječ je o suštinskom odnosu između dužnika i Onog Kojem se duguje. Bog je taj Koji čovjeku sve povjerava i pri tome ga zadužuje. Središnji dio/smisao tog duga sadržan je u (pri)sjećanju i (pri)znanju Njega kao Apsoluta. Sukladno tradiciji, taj dug je opisan u trostrukoj dimenziji kao mirenje (*islam*), vjerovanje (*iman*) i činjenje lijepog (*ihsan*). Mirenje (*islam*) kao čin slobodne volje koja bira/teži Miru, ozbiljuje se kroz pet stupnjeva koje Mahmutćehajić čita kao "svjedočenje čutog, klanjati Potpunom, čistitit se davanjem, sustegnuti se od uzimanja i okretati se prema središtu postojanja, kako bi se preko njega jastvo uspravilo prema Potpunosti" (Ibid., p. 103). Mirenje (*islam*) je najdublje iskustvo Apsoluta kao Mira (*salam*) a subjekt tog unutarnjeg događaja nastoji to iskustvo prenijeti na cjelinu svijeta kao postojanja. Vjerovanje (*iman*) se temelji na principima ljubavi i znanja. I dok znanje obezbjeđuje mogućnost da se u svemu vremenitom vidi vječnost, ljubav je znak neprekinute unutarnje čežnje za Ljepotom i za sjedinjenjem. Konačno, činjenje lijepog (*ihsan*) kao znak usklađenosti znanja i bivanja, pokazatelj je svijesti o (sve) prisutnosti Prisutnog.

Religija se prema Mahmutćehajiću pojavljuje u dvije mogućnosti. U prvoj ona predstavlja historijski fenomen koji se u potpunosti smješta u svijet imanencije, postajući tako predmet s kojim se raspolaže i koji čovjek potčinjava svojim znanjima i djelovanjima. U drugoj mogućnosti "religija nema historijskog početka. Nijedan čovjek u historiji nije njen utemeljitelj. Njen početak je Bog kao Prvi" (Mahmutćehajić, 2011, p. 23). Zbiljske religije nema bez Živog Boga, Koji jeste Prisutan i Koji se neprekinuto obznanjuje na stranicama mikrokosmosa i makrokosmosa.

Svijest/jastvo živog čovjeka je to što čita i razumijeva Njegova pokazanja. U takvom razumijevanju religije, presudna je veza između živog i Živog, odnosno kategorija prisutnosti (*hadrat*). U suprotnom, (što je prva mogućnost) ukoliko se religija misli kao "predmet" u njenoj historičnosti i mjerljivosti, to nužno zahtijeva isključenje Živog Boga, čime se indirektno ili proglašava "smrt Boga" ili Ga se, u nešto boljem slučaju, potpuno izmiješta iz svijeta (deizam) te čini "odsutnim" a Njegov utjecaj potpuno reducira ili pak "onemogućava". Posljedice takvog gledanja su razorne. Zamjenom Živog "odsutnim" ili "mrtvim" Bogom kreira se "novi svijet" u kojem stupa novi zakon, po kojem su prostor i vrijeme okvir postojanja tj. mjera za sve za što se hoće reći da *jeste*. Sve izvan toga ne postoji. Slijedi da je ontologija postojanja/Bića svedena samo na jednu ravan a to je predmetna. Tako se religija vidi kao čovjekov produkt a ne kao veza između Jednog i mnoštva.

Međutim, u tradicijskom vidiku, ključan je odnos između čovjeka i Boga, odnosno između jastva i Jastva, u kojem je prisutnost Boga, kao Stvoritelja i Upravitelja, mišljena kao jezgra svake pojave i bivanja. Prihvatanje tog (tradicijskog) koncepta vodi nas drugačijem pogledu na povijest religija, gdje su one viđene kao "oblici perenijalne religije" koja uprkos tome što sabire mnoštvo različitih pokazanja, zauvijek ostaje jedna. U središtu takvog gledanja je stav - ističe Mahmutćehajić - da "perenijalni simboli religije traju i pored njihovog prelaženja iz jedne tradicije u drugu" (Mahmutćehajić, 2011, p. 27).

Bog se čovjeku obznanjuje na mnoštvo načina a dva su primarna; objava (*wahy*) i stvaranje (*halq*). Objavā je mnogo a izvor je jedan. Ali svi oblici objave imaju istu osnovnu intenciju a to je povezivanje čovjeka s Jednim kao njegovim počelom i svrhom. Na to (po)vezivanje Mahmutćehajić ukazuje pojmovima *(pod)sjećanje, otrježnjenje, uzlaženje, sabiranje* ili *nalaženje,* što su sve pojmovi koji sugeriraju unutarnji povratak (*al-ma'ad*) ka Jednom kao počelu i svrsi bivanja. O takvom (pri)sjećanju i (po)vezivanju s Jednim - kao središnjim smislom i značenjem religije u njenom izvornom smislu - Mahmutćehajić kazuje:

> "Čovjek je u svom sjećanju na Jednog kao razlog i svrhu, te u otkrivanju svoje najviše mogućnosti u odnosu s Njim, neprestano u ništištu (*masjid*). Takvo njegovo bivanje omogućuje mu da u svakoj pojavi vidi znak a preko tog znaka Boga kao Označenog. Svjedočenjem pred svim da "nema boga omogućuje mu izlazak iz nizine zaborava prema

> uzvisini sjećanja ili svjedočenju "do Boga".To je stalno bivanje u ništištu (*masjid*) ili na ratištu (*mihrab*). Takvim bivanjem čovjek poriče ili ništi privide da bi otkrio Zbilju.... Uzlaženje ili slijeđenje Hvala preinačuje znakove u obzorjima i jastvu, tako da oni putnika primiču Označenome" (Ibid., p. 30)

Jedinstvo religija

Uprkos činjenici što postoji mnoštvo (religijskih) tradicija - kakve su judaizam, kršćanstvo, islam, hinduizam, budizam, konfučijanizam i taoizam - Mahmutćehajić smatra kako je središnji duhovni polog svake od njih iskaziv kroz tri kategorije: "jednost počela, vjesništvo u svijetu i povratak počelu" (Ibid. P. 71). Religija označava vezu Jednog i mnoštva (Ibid., p. 71).

Govoreći o unutarnjem odnosu islama, kršćanstva i judaizma, te njihovoj suštinskoj vezanosti, Mahmutćehajić naglašava kako je njihova metafizička suština *jedna*, budući da sve dolaze sa istog Izvora. Uvažavanje činjenice *jednosti* njihova metafizičkog porijekla, jedini je ispravni pristup u pokušajima da se govori o njihovim učenjima i obredima, simbolima i značenjima. Štaviše, metafizička jezgra svih religija, uprkos njihovoj formalnoj različitosti je jedna i vječna - naglašava Mahmutćehajić. Ona omogućava značenjsku, svjetonazorsku i idejnu svedivost svih povijesno obznanjenih religija na jednu metafizičku osnovu koja jeste metakategorija ili počelo svega obznanjenog (Ibid., p. 23). Zanemarujući ili odvajajući se od te osnove, religija prerasta u formalizam i svoje (samo)razumijevanje i ispunjenje vezuje za konkretnu historijsku perspektivu i faktičnost. Drugim riječima, gubi se ona dimezija po kojoj religija (din) jeste to što jeste a to je *veza* Jednog i mnoštva (Ibid., p. 71). Upravo ta *veza* je ono što mora ostati temeljna karakteristika zbiljske (žive) religije jer je to odnos živog sa Živim, odnosno jastva sa Jastvom a ne sa nekim povijesnim slikama i događajima koji o Njemu govore ili na Njega ukazuju. Ali vratimo se ponovo glavnom pitanju. O neodvojivosti muslimana od kršćanina i Jevreja kao susjeda ali i kao onih koji pripadaju istom duhovnom Izvoru - budući da nema boga osim Boga - bosanski perenijalist kaže:

> "...musliman ne živi i ne može živjeti bez kršćanina i Jevreja kao svojih susjeda. Življenje s njima presudno određuje njegovo jastvo. Koliko su mu oni nepoznati, toliko je on nepoznat sebi. Koliko je straha od njih, toliko je straha od

> sebe. Koliko je mržnje prema nima, toliko je mržnje prema sebi. I više od toga. Ako su "musliman, kršćanin i Jevrej" imenovanja ljudskosti koja je usmjerena prema Jednom, u nepatvorenoj jezgri svakog od njih je jedno i isto. Zato je svaki od nositelja tih imena istodobno onaj drugi. Ako ga niječe, niječe sebe" (Ibid., p. 23).

Od mnoštva ka Jednosti

Mahmutćehajićeva filozofija (religije) ispunjena je govorom o Jednom kao apsolutnoj Zbilji koja jedino *Jest*, te kao ključna kategorija njegova mišljenja, povezuje ukupnost govora u smislenu cjelinu. Tačnije, cjelinu njegove metafizičke šeme moguće je valjano razumjeti jedino ukoliko se ideja i zbilja Jednog misle kao počelo a svi drugi pojmovi posljedično u vezi s njom.

Iako je riječ o govoru koji neodoljivo podsjeća na ekberijansku doktrinu o jedinstvu Bitka, treba kazati da se Mahmutćehajić ne poziva na ekberijansku tradiciju, barem ne u direktnom smislu. Čini se kako njegov govor o Jednom svoje temeljno ishodište ima u jednom potpuno autonomnom i neposredovanom čitanju teksta Učenja, kao i u intelektualnom naslijeđu perenijalne škole. Iako bi se moglo prigovoriti kako se mnogi segmenti te interpretacije pojavljuju u različitim knjigama, to ćemo razumjeti kao svjesnu nakanu autora da naglasi važnost same ideje i njen središnji aspekt u kontekstu cjeline kazivanja.

Za Mahmutćehajića nema ništa u postojanju a da nije dvojina kojom se obznanjuje Jedno tj. ono što jedino *Jest*. Jedino ono što *Jeste* po Sebi a ne po drugom, te čije postojanje nije vremenito nego vječno, apsolutno *Jeste*, dok sve drugo ima tek *relativno* bivanje. Slijedeći principe takve ontologije, sasvim se jasno da zaključiti da "nema boga osim Boga", odnosno da "nema (zbiljskog) bića osim samog Boga." Onaj koji vjeruje - tj. onaj ko svoju vezu s onim Koji Jeste gradi na temelju vjerovanja - uviđa očitovanja i šifre Transcendencije na obzorima oko sebe i u prostranstvima vlastite duše, vraćajući se ka Jednom u spoznaji o Njegovoj neuvjetovanosti i neovisnosti, ljepoti i veličanstvenosti.

Niti jedna dvojina *nije*, ona samo biva. Njena nestalnost i mijena je sama suština njene prirode. Nakon što *biva* ona se vraća u ništa, budući da sve osim Njegova Lica prolazi.

Mahmutćehajić naglašava da sve što čovjek u svom gledanju može vidjeti i znati jesu dvojine. Za onog ko teži ozbiljenju savršenih mogućnosti svoga jastva, te dvojine su znakovi Jednote koja Jest, dok za druge - koji bivaju u zaboravu i otuđenosti od sebe - to su lica mnoštva koja potpuno zamagljuju Jednotu, čije postojanje na poslijetku i sami niječu (Mahmutćehajić, 2017, p. 19).

Ipak, to što čovjek (spo)zna su znakovi Jednote a ne sama Jednota ili Njena Zbilja. Ona ostaje izvan znanja a to znači izvan svijeta dvojine, uporedivosti i sličnosti. Ništa od opazivog i predstavljivog nije Zbilja. Međutim, Zbilja kao ono što Apsolutno Jest, iako nikada ne postaje svijet (dvojina), ona govori putem bitka u svijetu. Mogućnost "čitanja" tog "govora" Mahmutćehajić vidi kao aktualizaciju najviših (hvalskih) mogućnosti pojedinca.

Čovjek, iako stvoren kao obznana Jednog, nikada ne može izaći iz svoje dvojine. Dvojina nestaje samo u susretu s Jednim. Zato je "povratak" i "sjedinjenje" kao "nestajanje" u Njemu (fana fillah) i optrajavanje s Njim (baqa billah) ozbiljenje savršene ljudske mogućnosti, utisnute u njegovu zbilju (Mahmutćehajić, 2019, p. 29).

Prevladavanje dvojine i nadvladavanje jaza u svijesti o Jednom, znak su unutarnjeg ozbiljenja u povratku ka Bogu. O tom nadvladavanju kao "spajanju dvaju mesdžida" i povratku ka Bogu, Mahmutćehajić kaže:

> "Put uzlaska ili povratka Bogu polazi iz doline jastva, njegove tmine i razorenosti bogovima mimo Boga, od osvješćenja nestvorene i nestvorljive srijede ljudskosti, te uzlazi na vrh brda ili jastva koje se preispituje i samo sebe kori. Ali sve na tom putu povratka nije i ne može biti ništa drugo do znak Boga. Uzlazeći čovjek u sebi i obzorjima traži Označenog. Njega hoće i voli, te Mu se i vraća. I Ka'ba na dnu Doline i Stijena na vrhu Brda, i sve oko njih, samo su znakovi koji čovjeka podsjećaju na povratak ili Kuću Mira." (Ibid., p. 134).

Bosanski perenijalist često naglašava čovjekovu uvjetovanost i ograničenost u svim dimenzijama njegova bivanja, osim u jednom - u mogućnosti "primicanja transcendentnom i odmicanja od kontingentnog". Taj put primicanja, uzlaženja, povratka ili ozbiljenja, Mahmutćehajić vidi kao savladavanje zaborava, odnosno (pri)sjećanje na Apsoluta i osvješćenje same suštine stvorenosti.

Svaki znak pokazuje jedno Lice Zbilje, jer u njemu neprekinuto pulsira ono Jest koje izmiruje dvije strane dvojine u njenom bivanju i nebivanju. O tom ontološkom principu nepretgnutog bivanja i nebivanja opširno i razložno je govorila ekberijanska misao.[3] Međutim, ono što Mahmutćehajić želi naglasti jeste da je u našem "odgonetanju Božijih znakova" neuporedivo važnije raskrivanje Njegove prisutnosti u našoj svijesti/jastvu u odnosu na Njegove obznane na horizontima oko nas.

Dvojina, a to znači ukupno postojanje, ne može imati nikakvu zbilju. Ona jeste i ostaje samo znak Jednog, Koji jeste Prvi i Posljednji, Jedini. On kao apsolutna Zbilja se pokazuje u dvojini koja je u stalnoj mijeni, bivajući u prostorno-vremenskoj uvjetovanosti. Međutim, On ničim nije uvjetovan niti određen, pa tako ni prostorom ni vremenom, dok sve ono što nije On, podliježe toj determinaciji. Ukupnost tog postojanja kao dvojine, sabire se u čovjeku, koji je središnji lokus raskrivanja Zbilje. On je taj kome je data sloboda kao mogućnost primicanja i odmicanja, blizine i otuđenosti, sjećanja i zaborava. Pa iako je zatočen u dvojini bivanja, čovjek posredstvom sjećanja - kao najuzvišenije mogućnosti - otkriva znakove Jednog u mnoštvu, te nakon prvotnog svjedočenja (*šahadat*) uspostavlja vlastitu vezu s Bogom temljenu na vjerovanju (Mahmutćehajić, 2019, p. 20).

Čovjek, u vidicima Mahmutćehajićeve perenijalne misli, mišljen je u kontekstu njegova ontologije fakticiteta i potencijaliteta. On neprestano naglašava uvijek iznova otvorenu mogućnost čovjekova ozbiljenja i uspinjanja s jedne, te ostanka u nizinama prizemnog s druge strane. Stoga, da bi raskrivanje znakova u obzorjima i u jastvu bili neprekinuti put povratka, svako djelovanje/čin mora uključivati odnos sa Svetim (Mahmutćehajić, 2008, p. 94). Drugim riječima, ako čovjek u svom činjenju ne otkriva istinu i u najsićušnijim elementima svijeta, onda izostaje svrha koja svako činjenje čini smislenim.

U čovjekovu traganju za Svetim a to znači u njegovu raskrivanju znakova, središnje je pitanje odnosa njega i samog znaka. Znak nije ono zbiljsko, ali on na njega ukazuje. Ukoliko čovjek tamo nađe bilo što

3 Više vidi u; Claude Addas (1993) *The Quest for Red Sulphur;* Toshihiko Izutsu (1984); *Sufism and taoism,* California University Press; Rešid Hafizović (1995), *Ibn Arabijevo filozofsko-teološko učenje o Logosu*, Bemust, Zenica; Rusmir Šadić, "Savremena recepcija Ibn 'Arabijeve misli na Zapadu", *Znakovi vremena*, 98-99, Naučno-istraživački institut Ibn Sina, 2024. Sarajevo.

osim samog ukazivanja na zbiljsko/sveto, istina će ostati skrivena. Zato je znak tek dio puta, otvor ka novoj dimenziji čitanja i prolaženja. Svijest o toj mogućnosti prolaženja usmjerava čovjeka ka višem tj označenom.

Paradigmatski primjer na tom putu je Hval. Slijeđenjem njega čovjek ozbiljuje svoju izvornu uspravnost. Ipak, uspravljanje i pad su jednako otvorene mogućnosti. I dok je Vrt simbol čovjekove rajske blizine i unutarnje osviještenosti, grad je mjesto pada i najniže nizine. Međutim, samo je grad mjesto iz kojeg je moguće tražiti put povratka ka Svetom i graditi hramove kao mjesta sjećanja i (samo)ništenja.

> "Čovjek u sebi ima mogućnost dvaju vidika. Prvi je u sjećanju na najljepšu uzvisinu na kojoj je stvoren i s koje je svijet promatrao kao cjelinu ispod sebe. Slika tog vidika jeste pogled na ukupnost postojanja s njegova najuzvišenijeg mjesta ili pogled na prostranstva zemlje s vrha najviše planine. U takvom vidiku čovjek je bio savršeni Stvoriteljev namjesnik u ukupnosti postojanja. I sebe i svijet shvatao je kao dvije strane jedne i iste slike Milosnog. A drugi vidik je odozdo, s površi zemlje prema nebu ili iz doline, uz padine brda koja je okružuju. To je pogled iz nizine. U takvome pogledu svijet mu se obznanjuje kao neporecivo mnoštvo.
>
> Ako čovjek hoće povratak svojoj izvornoj savršenosti, ili njeno nalaženje u ukupnosti postojanja, pred njim je stalno izazov da u svemu traži jednost ili središte. Mnoštvo u takvome traženju mora biti priznato. I on i njegov svijet su otvoreni, ali tek kada je otklonjena zamračenost u jastvu. Čovjek je udešen za takvo otkrivanje. A tu udešenost sabiru dva svjedočanstva - nema boga do Boga i Hvaljeni je Njegov Poslani" (Ibid., p. 33)

Ozbiljeni čovjek najpotpuniji je znak ukupnosti onog što jeste tj same Zbilje/Svetog. Iako se jednost zbilje pokazuje u neizbrojivosti mnoštva, za Mahmutćehajića, ona o njima ne ovisi ni na koji način, jer ono što *nije* ne može ograničavati ono što *jeste*. Ako bismo uvjetno i pristali reći da mnoštvo (pojava) jeste, onda bi to bilo samo pod vidom postajanja mjestom obznane i samopokazivanja Svetog kao Neuvjetovane Jednosti. Međutim, zanimljivo je naznačiti da Mahmutćehajić ne pristaje opisati Zbilju/Sveto kao ono što postoji, nego radije kaže da ona stoji (mogli bismo to razumjeti kao da ona jeste). Dakle, Jestost ne po-stoji, ona stoji.

Razlog je što su kategorije postojanja i nepostojanje pridržane za ono što je kontinegtno tj za ono što može biti i ne biti, dok Zbilje/Sveto ne može ne biti, već Ona nužno jeste.

Između tradicije i modernosti

Mahmutćehajićev (od)govor o dihotomijskom odnosu tradicije i modernosti isposredovan je (od)govorom o čovjeku, svijetu i Bogu. Njegov govor o tome nije drugo do kritički osvrt na povijest transformacije svijesti čovjeka koji njeguje zaborav a time i otuđenje od vlastita Počela, uspostavljajući tako redukciju ukupnosti bivanja na samo jednu njegovu dimenziju - materijalnu.

Mahmutćehajić kritizira moderni poduhvat zatvaranja čovjeka u okvire mjerljivog i materijalnog svijeta, čime se posljedično prekida njegova veza sa onim što prema tradicijskom nazoru jeste njegov zbiljski Izvor. Štaviše, modernost ne samo da čovjeka teži zarobiti u kandže kvantitativne ontologije, ona tvrdi da izvan dvojine čovjeka i svijeta ne postoji nikakva druga zbilja.

Slijedom takvog gledanja, čovjek prestaje biti sabranost i cjelina stvaranja, dok njegova počelna otvorenost spram Svetog prerasta u zatvorenost koja se sada nudi kao "mogućnost vladanja ukupnošću svijeta". Taj privid nepostojanja Transcendentnog, Mahmutćehajić vidi kao temeljno neznanje modernog čovjeka koji pristaje na uvažavanje različitih oblika ideologijske svijesti koji se nameću kao jedini valjani i općevažeći obrasci mišljenja.

Tradicija i modernost nisu naprosto samo dva imena za dvije različite slike svijeta. Tačnije, riječ je o svjetonazorima čija ishodišta temeljno determiniraju razumijevanje čovjeka u njegovoj postavljenosti u svijet. I dok modernost sva znanja vezuje za samog čovjeka i njegov razum, tradicija insistira na vezanosti za zbilju Objave i u njoj izrečeni sadržaj Učenja. U tradiciji, Objava je veza sa Počelom, pa svaki čovjek ili zajednica koja pristupa nekom od objavljenih učenja kao svom, uspostavlja vezu sa Počelom kao Zbiljom. S tim u vezi, slijedi da je jedna od ključnih kategorija tradicije (pri)*sjećanje* kao vezivanje i potvrđivanje same Zbilje. Naime, u tradiciji, čovjek zna da nije *po sebi* nego *po Drugom*.

S druge strane, moderno oblikovana svijest i pripadajuća epistemologija - kako primjećuje Mahmutćehajić - nastoje beskrajnu raskoš pojava reducirati na "zavodljivu dvojinu" a na mjesto (pri)*sjećanja* i *veze*, zaborav Zbilje. U toj novooblikovanoj postavljenosti svijeta, pogled čovjeka se usmjerava isključivo ka predmetnoj stvarnosti empirijskog svijeta, te ga se uvjerava u obavezu njegova ovladavanja i gospodarenja.

Prekidanje te veze između čovjeka i Svetog kao Zbilje, a što nije drugo do prestanak važenja jedinstva značenja, simbola i jezika proisteklih iz Učenja u svijetu tradicije, vodi ka apsolutizaciji onog Ja koje je svoja ranija ozbiljenja imalo isključivo u odnosu spram Sveobuhvatnog koji jeste Zbilja nad zbiljama. Tu promjenu Mahmutćehajić opisuje na sljedeći način:

> "Promjena tradicijskog društva prema njegovim modernim oblicima uključuje sekularizaciju. Odnosi među pojedincima bivaju sve više uspostavljeni u ravni pouzdavanja, a sve manje preko povjerenja. Čovjek prestaje razumijevati sebe kao biće koje je Božija slika. On sam postaje najviša razina Bića. Sve ostalo je ispod njega. Tako on preuzima položaj onog koji drži ili hoće da drži i sebe i svako drugo biće za čeonu kiku, te da oba kraja užeta njegovog izbavljenja budu u ljudskim rukama" (Mahmutćehajić, 2012, p. 61).

Kriza modernog svijeta, koju Mahmutćehajić - poput drugih mislilaca tradicionalne škole - prepoznaje u nizu pojedinačnih fenomena, zahtijeva temeljito preispitivanje predominantnog odnosa prema počelima, kako bi bilo moguće - ukoliko već nije prekasno - stvoriti pretpostavke za "obnovu" mogućnosti bitno drugačijeg viđenja i razumijevanja kozmičkog i društvenog poretka. "Obnova" - kako je vidi bosanski perenijalist -ne podrazumijeva povratak na neko predmoderno, prethodno dato stanje stvari. Riječ je o pokušaju otkrivanja ili "pronalaženja izgubljene svjesnosti o počelima" a s ciljem nadilaženja ponora uzrokovanog vidicima modernosti, koji su vodili čovjeka u njegovu otuđenju od Svetog i od samog sebe.

Put otuđenja i poricanja zbiljnosti Svetog zacrtala je moderna prirodna znanost, koja je ukupnost zbilje svela na jednu ontologijsku ravan, fizičku. Time je porečena svaka zbiljnost bilo koje metafizičke kategorije a znanja o metafizičkim pitanjima su viđena kao neutemeljena govorenja, koja obitavaju izvan mogućnosti bilo kakave znanstvene

verifikacije. Tim činom, čovjek je otrgnut od svog korijena a materijalni svijet postao je njegovo novo ishodište. Međutim, da li je nemogućnost znanstvene verifikacije uistinu dovoljan razlog negiranja zbiljnosti određene kategorije. Ili nadalje, da li je čovjeka uistinu moguće misliti i do kraja "otkriti" u čisto empirijskoj ravni, pitat će Mahmutćehajić zajedno sa brojnim misliocima tradicionalne škole ali i filozofima egzistencije. U duhu tradicionalnog mislioca zaključuje: "Ni čovjek ni društvo nisu jednostavne vanjske činjenice koje bi bile proučavane samo kao prirodne pojave. Čovjek je cjelina kosmosa" i moguće ga je valjano misliti samo u njegovoj vezi sa njegovim Izvorom.

U tradicijskom vidiku, čovjek zna da svoje bivanje duguje Drugom, zato prihvata poniznost kao modus držanja u odnosu spram Zbilje. Poniznost kao *svijest o ovisnosti* i *znanje o* tome da sve što *jeste* predstavlja jedan od mnoštva *znakova* Zbilje koja je Jedna, vodi ka toleranciji kao načinu postojanja. Tolerancija se javlja kao prirodan odnos spram drugog, budući da čovjek tradicije zna kako je svaka oholost neutemeljena i pokazatelj suštinskog nerazumijevanja svijeta. Jaspersov stav da "sve jeste znak i da ništa nužno nije znak" Transcendencije, Mahmutćehajić u svom govorenju o zbilji i zbiljskom, neprestano opetuje i prevodi u jezik Učenja kazavši da "nema ničeg u obzorjima i jastvima pred čim čovjek ima razlog za oholost, jer sve ima narav znaka o (Jednoj) jedinoj i potpunoj veličini" (Ibid., p. 80)

O fenomenologiji znakova: *Hval i Djeva*

Glavna Mahmutćehajićeva knjiga, naslovljena *Hval i Djeva* u najširem smislu riječi, bavi se svetim tekstovima, obredima i simbolima, te njihovim različitim pokazanjima u bosanskom trajanju. Kada bismo htjeli konkretnije označiti sam sadržaj, bio bi to cijeli niz pojmova i fenomena oslonjenih na Učenje i u specifičnoj interpretaciji povezanih sa kategorijama tradicije, jednosti, tolerancije, te primijenjenih na brojne činjenice povijesnog bivanja bosanskog čovjeka i odnošenja spram drugih u svijesti o Bogu. Ipak, izdvojit ćemo dva elementa/pitanja, koja uz nekolicinu drugih, čine samu osnovu njegovog govora.

Prvo pitanje, kojem se autor svjesno vraća u brojnim poglavljima - naglašavajući time njegov značaj u kontekstu osnovnih intencija samog teksta - tiče se uzajamnosti kršćanskog i muslimanskog

naslijeđa, odnosno svetih tradicija islama i kršćanstva, koje se - prema Mahmutćehajićevu viđenju - u svom svjedočenju jednosti, vjesništva i povratka, susreću u bivanju i trajajnju bosanskog čovjeka, te na izvjestan način samo "prirodno" nasljeđuju jedna drugu, pri čemu prva (kršćanstvo) u značajnoj mjeri, svoje trajajnje nastavlja u drugoj (islam). Agrumentaciju za takvo viđenje Mahmutćehajić pronalazi u dvije činjenice. Prva se tiče trostrukosti, naprijed iznesene, same suštine duhovnog nauka obiju tradicija a koja se pokazuje u svjedočenju jednosti Boga, vjesništva Božijih glasonoša i nužnosti povratka Izvoru. S druge strane, učenje o jednosti svetih tradicija - ciljajući pri tome na istost njihova Izvora - a što Frithjof Schoun imenuje kao religio perennis (vječna religija), pojavljuje se kao drugi argument. Naime, sve povijesne obznane vječne istine, izrečene posredstvom različitih jezika, simbola i kategorija, nikada ne gube svoja temeljna značenja i izvornu jednost. Njihovo mnoštvo je obznana Jednog a prepoznavanje njihove ezoterijske istosti, stvar je razumijevanja same suštine svetih tradicija i pripadajućih učenja. Naravno, za Mahmutćehajića, tu nije samo riječ o (unutarnjoj) uzajamnosti svetih tradicija islama i kršćanstva, nego i neprekinutoj duhovno-povijesnoj povezanosti bosanskih krstjana i bosanskih muslimana. Naime, samo će ideologijski motivirani narativi tvrditi o odvojenosti i različitosti krstjanskog i muslimanskog u bosanskom slučaju. Takvom gledanju cilj je pokazati da je sve krstjansko ne-muslimansko a sve muslimansko ne-krstjansko. Međutim, ukoliko pogledamo nauk, obred i vrlinu, vidjet ćemo da je to nemoguće. Stoga, jedini ispravni put - tvrdi Mahmutćehajić, u tom pogledu, bit će prihvatanje ideje o "preklapajućem" a ne "razdvojenom trajajnju". Za muslimane nema ničeg tuđeg u njihovu ranijem svjetonazoru, odnosno u nj odnosu sa Bogom, svijetom i sobom, budući da njihova Knjiga traži prihvatanje drugih objava i naglašava da je Objavitelj Jedan.

Drugo pitanje koje se u Mahmutćehajićevom tekstu pokazuje izmnimno važnim za širi kontekst njegove filozofije religije jeste nešto što bih označio *fenomenologijom* (raskrivanja) *znakova*. Naime, fenomen znaka je najprisutnije pitanje u autorovu govoru, koje predstavlja samo središte njegove metafizičke zagonetke, odnosno svakog utemeljenog/osviještenog govora o odnosu egzistencije i transcendencije (jastva-Jastva), o odnosu spram *drugog* (ja/ne-ja), postojanju i opstojanju (bivanju i trajanju), zaboravu i sjećanju (silaženje-uzlaženje), znanju i vjerovanju. Naravno, središnji poticaj za razvijanje ovog pitanja, Mahmutćehajić je pronašao u samom tekstu Učenja, gdje se kaže: "Mi ćemo im pokazivati Naše znakove u obzorjima i u njima samima

(jastvima) sve dok im ne bude jasno da je On istina" (Qur'an, 41:53). Riječ je o obznani Jednog posredstvom mnoštva fenomena, gdje znak funkcionira kao objava, te se ukazivanje na Istinu odvija neprekinuto. Mjesto te obznane je svijet gdje se u svakom "sada" pokazuje jedno Lice Jednog. Mahmutćehajić primjećuje kako znak ima smisao i puninu tek u svojoj vezanosti za Označenog. Ukoliko ga se čita odvojenim od Onog na što upućuje (Označeni), tada znak gubi svoju providnost i postaje zastor. Interpretirajući značenje sadržaja navedenog stavka s posebnim referiranjem na zamjenice "Mi", "Oni" i "On", koje se tamo pojavljuju, Mahmutćehajić kaže:

> "Iskazivanje "Ja" u obliku "Mi" znači da se On objavljuje preko istine stvaranja svake pojave u ukupnosti postojanja. "Oni" kojima On pokazuje Svoje znakove su pojedinačni ljudi, oni koji sviješću o svom "Ja" obuhvataju raspon od najdublje i neodredljive srijede do najudaljenije granice, i iza nje u nebesima. A "On" je Treći koji Se objavljuje svakom dvojinom, bivajući tako prvi i posljednji svemu. Kada su ljudi u odnosu preko jezika, što je neograničeni tok davanja i primanja, Bog je Taj koji Se objavljuje u toj razmjeni" (Mahmutćehajić, 2011c, p. 73).

Nema sumnje da znakovi pokazuju Put. Ali nisu sva jastva otvorena za njihovo čitanje. Za razliku od onih koji posredstvom "čitanja" znakova dospijevaju u blizinu Jednog, postoje i drugi koji poriču istinitost samih znakova. Međutim, njihovo poricanje - Mahmutćehajić je nedvosmislen - je samo po sebi znak "jastva koje poriče svoju izvornu narav kao otvorenost za Jednog i Jedinog" (Ibid., p. 73) Drugim riječima, poricanje znakova je jednako poricanju Označenog tj. Zbilje na koju znak upućuje.

Fenomenologija raskrivanja znakova ili čitanje *šifri transcendencije* nije drugo do put *povratka* Jednom, gdje se sva mnoštva smiruju i dvojine nestaju. Transcendencija govori putem *šifri* ili *znakova* u svijetu, koji sukladno tome jesu *veza* između egzistencije i Transcendencija, odnosno čovjeka i Boga. Znakovi ili šifre su govor zbiljnosti Transcendencije, ne Transcendencije same. Njihov govor nije čujan za razum, nego samo za nas kao moguću egzistenciju. Iako moderna znanost sugerira kako razum ima sposobnost apsolutnog spoznavanja cjelokupne stvarnosti, egzistencija i transcendencija za njega u suštini i ne postoje, one su veliko Ništa. Stoga nam se Mahmutćehajićevo stajalište ovdje čini komplementarnim/srodnim sa mišljenjem Karla Jaspersa koji se bori

protiv znanstvenog totalizma, filozofskog apsolutizma ali i teološkog dogmatizma. Za njega sva tri oblika apsolutiziranja predstavljaju jednako opasnu pojavu. U tom kontekstu Jaspers kaže:

> "U situaciji znanstvenog kritičkog mišljenja s jedne i vjerovanja u znanost s druge strane, naš zadatak jeste višestruka preobrazba svih tjelesnih mitova u šifre kao govor transcendencije. Čistoća transcendencije, neuprljana njenom pogrešnom realizacijom u konačnosti prostora i vremena, postaje ono mirno, nadmoćno Obuhvatno, kroz koje dolazimo nama samima. Tada čujnost govora šifri nije iluzija, nego osluškivanje transcendentne zbiljnosti" (Jaspers, 2018, p. 158).

Transcendencija ili Označeno (kao ono na što znak/šifra upućuje) nikada ne može biti pojmljena u svojoj suštini, jednako kao što se ne može ni opaziti u izravnom očitovanju. Zbiljnost Označenog kao transcendencije za nas je kao objekt prisutna samo u jeziku šifri, a ne tako kako je ona po sebi samoj (Jaspers, 2004, p. 42). Unatoč tome što se otkriva posredstvom znakova/šifri Zbilja ipak ostaje skrivena. Budući da ona nadilazi našu mogućnost mišljenja, fenomenologija raskrivanja znakova/šifri ostaje kao jedini mogući put ka transcendenciji. I zato Mahmutćehajić neprestano naglaša kako je Bog u isto vrijeme i blizu i daleko, i prvi i posljednji, i očitovani i skriveni. Konačno, temeljno iskustvo suštinskog odgonetanja znakova kaže da *Bog jeste*.

Bosna - etika pluralnosti i njena potiranja

Mahmutćehajićev govor je ispunjen Bosnom i idejom bosanstva. Nekoliko njegovih knjiga čak u samom naslovu nosi taj pojam. Štaviše, on u govoto svim svojim tekstovima provlači ideju Bosne i onoga što ona jeste u svojoj vlastitosti i posebnosti. Osim što je riječ o zemlji kojoj sam autor pripada i iz koje dolazi, za njega je Bosna mnogo više od toga. Bosna je drugo ime za religijsku pluralnost. To je mjesto povijesnih ozbiljenja suživota i vjekovima neprekinutih njegovanja mogućnosti različitih puteva ka Bogu. Religijska pluralnost je činjenica koju Mahmutćehajić vidi neodvojivom od Bosne u dugom periodu njenog trajanja.

Historijsku i kulturnu cjelovitost Bosne - prema mišljenju Mahmutćehajića - najpotpunije predstavlja samo središte Sarajeva koje

u nepovredivoj povezanosti drži džamiju, crkvu i sinagogu, kao potvrdu mogućnosti spasenja za sve ljude ali i za njihovo bivanje u međusobnom neodvojivosti i suživotu. Ta jedinstvena slika sarajevske/bosanske religijske pluralnosti uspostavljena je u XVI stoljeću, kada ničeg sličnog nije bilo nigdje u Evropi. Zato je Sarajevo paradigmatska slika pluralnog društva u kojoj bosanski čovjek - u svojoj tradicijskoj osviještenosti - sebe vidi jedino u vezi *sa* i oslonjenim na *drugog*.

Temeljne razloge optrajavanja religijske pluralnosti Bosne Mahmutćehajić nalazi u postojanju "etičke supstance" svih tradicija Bosne koje u priznanju različitih puteva prema Jednom vide nužan uvjet ozbiljenja same ljudskosti. To jeste i sam temelj bosanstva i bošnjaštva kao pluralnog društva. Ali, upravo je ta činjenica religijski pluralnog bosanskog društva, sa Bošnjacima i njihovom osviješćenosti u islamu, smetala nacijskim teleologijama srpstva i hrvatstva u njihovim povijesnim ozbiljenjima. Zato autor odbranu Bosne vidi kao odbranu same pluralnosti a to znači mogućnosti ozbiljenja najviših mogućnosti samog čovjeka u njegovu odnosu spram Boga i svijeta. S druge strane, sve napade na Bosnu (čitaj *pluralnost*) treba gledati kao težnju dokidanja autentične *etike pluralnosti* kao sinonima za ime Bosna, a u korist apsolutiziranja određenih ideologijskih narativa/konstrukta i nacijskih teleologija.

U ideologijskim gledanjima, svi muslimani, pa tako i muslimani Bosne, bili su poistovjećeni sa Turcima a kada su Turci nestali sa društveno-političke scene kao faktor, ostajala je samo njihova suština u muslimanstvu. U takvom gledanju sadržana su dva problema/posljedice; kao prvo onima koji su s njima poistovjećeni negirana je bilo kakva politička osviještenost ili nacijska priroda, i drugo; oni su viđeni kao rezidualni ostatak Turčina, koji nadalje prestaje biti politički a opstaje samo kao teološki neprijatelj. Konstruiranje takve ideologijske veze muslimana Bosne sa orijentalnom i turskom tuđošću, bilo je potrebno kako bi se isti element pokazao nepripadajućim, stranim, neprijateljskim.

Budući da su nacijske ideologije tvrdile kako ne postoji bosanska nacija, te da politički subjektivitet Bosne čine dva politička naroda, sprski i hrvatski, muslimanski dio bosanskog naroda je porican i negiran, te osuđivan na "muke života u tuđim predstavama". Konačno, musliman, kao onaj *drugi,* u nacijskim teleologijama srpstva i hrvatstva nije viđen kao "naš". On je tuđin, otpadnik, porutica, anomalija, nečist. Ipak,

Mahmutćehajić naglašava da su takvi narativi i konstrukcije uvijek dolazili izvana a nikada iznutra.

Ideologije antibosanstva insistirale su na svođenju muslimana Bosne na turčijat kako bi onemogućile njihovu vezanost sa ideju Bosne odnosno bosanstva. Tako su im nuđena politička i identitetska osvješćenja kroz antibosanske ideologije srpstva i hrvatstva. Svaki njihov pokušaj vezivanja za ideju Bosne, predstavljan je kao udar na ustavni poredak. Odvojiti muslimane od Bosne značilo je pripremiti ih za nestanak, jer nakon što ih se odijeli Bosna postaje srpsko-hrvatsko pitanje a muslimani bi u tom slučaju kao anomalija svakako nestali.

Bauk bosanstva (tj ideologija antibosanstva ili poricanje Bosne) se hranio različitim konstrukcijama i poprimalo različite sadržaje, kao primjerice one

> "o političkom, kulturnom i religijskom diskontinuitetu trajanja bosanskog muslimanstva; o primoradijalnosti bosanskih oblika kršćanstva/hrišćanstva i anomaličnosti bosanskog muslimanstva; o neosporivom pravu našosti da oblikujemo neprijatelje i progonimo ih bez ikakvih moralnih obaveza prema njima; o orijentalnoj tuđosti tako izmaštanih neprijatleja i zapadnoj nadmoći; o svedivosti svega bosanskog samo na teritoriju kojoj historiju, kulturu i političko mišljenje mišljenje daju Srbi i Hrvati; o nemogućnosti države u kojoj bi različitosti religijskih i drugih pripadanja bile harmonizirane; o potrebi voljnih i prisilnih etnicizacija bosanskog prostora i historije; o pragmatičnoj hijerarhizaciji srpskog i hrvatskog etniciziranja bosanskog prostora i vremena; o nužnosti izdvajanja dijela bosanskog stanovništva koji se opire etnicizaciji i njegovu svođenju na tuđost turčijata; o nužnosti tutorstva srpske i/ili hrvatske države nad Bosnom i tako dalje" (Mahmutćehajić, 2018, 26).

Bosanski muslimani su viđeni kao politički i teološki neprijatelj. Imali su ulogu političkog neprijatlja sve dok je Osmansko Carstvo bilo prisutno na ovim prostorima, da bi potom ostali samo teološki neprijatelj, kojem su davane tri mogućnosti: pokrštenje, iseljenje ili fizičko istrebljenje (Ibid., p. 42).

Ideologije antibosanstva a to znači i antimuslimanstva, protjerivali su

muslimane Bosne iz njihove svijesti o sebi u tuđe predstave o njima, čime su ulazili u stanje "anesteziranosti" i gotovo potpune samootuđenosti, s vrlo nejasnim predstavama o prijatelju i neprijatelju u njihovim povijesnim mukama. Ipak, 1966. godinu Mahmutćehajić vidi osobito važnom, zbog činjenice da te godine biva objavljena knjiga Maka Dizdara *Kameni spavač* i roman Meše Selimovića *Derviš i smrt*, koje Mahmutćehajić vidi kao znak buđenja iz anesteziranosti.

> "Iako se navedena ideologijska konstruiranja političkih i teoloških neprijatelja čine pojavama u prošlosti, njihove prisutnosti kao jezgre ideologija dugog trajanja odredive su u novim oblicima politika nastalih iz ideologijskih teleologija srpstva i/ili hrvatstva. Temelje posljednjeg velikog rata protiv Bosne i njenih ljudi većina promatrača traži u suženom vremenu raspada Jugoslavije. A riječ je o pojavi dugog trajanja koju nije moguće objasniti bez praćenja, održavanja i obnavljanja etnonacijskih elita srpstva i/ili hrvatstva, etnonacijskih ideologija čije promjene u vremenu ne znače iznevjeravanje suštine, te praćenja, održavanja i obnavljanja političkih i drugih ustrojstava koja služe ozbiljenju ideologijskih ciljeva" (Ibid., p. 100)

Mahmutćehajić nedvosmisleno ističe kako je antibosanstvo, kao vladajući način mišljenja o Bosni i njenim ljudima, u konačnici usmjereno ka muslimanima Bosne, budući je korišteno i upotebljavano kao "utemeljeno tumačenje historije na način kako je stoljećima razvijano u sekularnim teleologijama u borbi protiv svih oblika političke moći muslimana i pluralnih društava u kojima su oni ravnopravni sudionici" (Ibid., p. 135).

Zaključak

Unatoč različitim temama i pitanjima koja otvara u svojim djelima, Mahmutćehajić uvijek ostaje vezan za središnja pitanja filozofije religije, gdje se govor o mirenju i otuđenju, uzlaženju i silaženju, sjećanju i zaboravu Svetog, javlja kao početak i kraj svakog kazivanja o cjeline bivanja.

'Sabiranje rasutog' je sintagma koju bismo mogli uzeti kao oznaku za metodu pri zasnivanju jedne ontologije pripadanja. Čovjek jeste prispio u najniže nizine, ali to nije njegovo izvorno mjesto - naglašava

Mahmutćehajić. On ima slobodu i mogućnost izbora da pokaže duhovnu trezvenost i kroz ozbiljenje punine jastva, iznova dosegne početnu svrhu stvaranja. Neovisno o tome na kojoj razini unutarnje osviještenosti obitavao, čovjek je uvijek i neizostavno u vezi sa Početom. Početo nije drugo do sam Bog koji jeste Mir. Čovjek postiže svoj mir samo u mirenju s Bogom a mirenje kao odnos čovjeka s Bogom je jedini čovjekov dug (Mahmutćehajić, 2008, p. 45).

Mahmutćehajić njeguje tradicionalnu perspektivu čitanja principa Predanja i jedan je najistaknutijih bosanskohercegovačkih autora blisko vezanih za ideju *philosophia perennis* izložene u djelima Rene Guenona, Frithofa Schouna, Titusa Burkhata i Seyyed Hossein Nasra. Njegovo pisanje o bosanskom iskustvu religijske pluralnosti tokom niza stoljeća, jeste nastojanje da na primjeru vlastite zemlje i pripadajuće tradicije osvijetli jednu od središnjih tačaka tradicionalnog razumijevanja perenijalne filozofije. Nema sumnje da Mahmutćehajić zazima važno mjesto, ne samo među sljedbenicima tradicionalne škole mišljenja u Bosni, nego jednako tako u Evropi i svijetu uopće.

Konačno, mogli bismo zajedno sa profesorom Seyyed Hossein Nasrom potvrditi kako se u djelima Mahmutćehajića, kao i u intelektualnom angažmanu Enesa Karića, Rešida Hafizovića i nekolicine drugih, pokazuje odlučno nastojanje da se na principima Tradicije i perenijalne misli iznova rekonstruira intelektualni i duhovni život u Bosni kao mjestu sjedinjujućeg iskustva Istoka i Zapada (Mahmutćehajić, 2011d, x).

Literatura:

1. Hafizović, Rešid, (1995), *Ibn Arabijevo filozofsko-teološko učenje o Logosu*, Bemust, Zenica.

2. Izutsu, Toshihiko (1984); *Sufism and taoism,* California University Press;

3. Jaspers, Kral - Bultmann, Rudolf (2004), *O demitologiziranju*, Naklada Breza, Zagreb

4. Jaspers, Karl (2018), *Šifre transcendencije*, Littera, Banja Luka

5. Mahmutćehajić, Rusmir (2004), *O ljubavi*, Buybook, Sarajevo, 2004.

6. Mahmutćehajić, Rusmir (2008), *Stolačka čaršija*, Antibarbarus, Zagreb

7. Mahmutćehajić, Rusmir (2011a), *Hval i Djeva I*, Dobra knjiga, Sarajevo.

8. Mahmutćehajić, Rusmir (2011b), *Hval i Djeva II*, Dobra knjiga, Sarajevo.

9. Mahmutćehajić, Rusmir (2011c), *Hval i Djeva III*, Dobra knjiga, Sarajevo.

10. Mahmutćehajić, Rusmir (2011d). *The maintaining the sacred center: The Bosnian City of Stolac,* World Wisdom.

11. Mahmutćehajić, Rusmir (2012), *Bosanski odgovor o modernosti i tradiciji*, Dobra knjiga, Sarajevo.

12. Mahmutćehajić, Rusmir (2015), *Andrićevstvo - Protiv etike sjećanja*, Clio, Beograd.

13. Mahmutćehajić, Rusmir (2017), Hvalske ljestve - *U znanju i voljenju*, Connectum, Sarajevo.

14. Mahmutćehajić, Rusmir (2018), *O antibosanstvu - Muke života u tuđim predstavama*, Connectum.

15. Mahmutćehajić, Rusmir (2019), *Iz Jordana - O jednosti, vjesništvu i povratku*, Connectum, Sarajevo.

16. Mahmutćehajić, Rusmir (2022), *Bauk bosanstva u anesteziji i poslije*, Dobra knjiga, Sarajevo.

17. Sedgwick, Mark (2023), *Traditionalism: The Radical Project for Restoring Sacred Order*, Oxford University Press.

18. Šadić, Rusmir (2024), "Savremena recepcija Ibn 'Arabijeve misli na Zapadu", *Znakovi vremena*, 98-99, Naučno-istraživački institut Ibn Sina, Sarajevo.